

CENTRO DE ESTUDIOS DEL MAESTRAZGO

Año II / Número 6 / Abril-Junio 1984

Boletín de divulgación cultural

Dirección:

Juan Bover Puig

Redacción:

J. L. Constante Lluch
V. Meseguer Folch
A. Oliver Foix
J. B. Simó Castillo

Diseño Gráfico:

M. García Lison
A. Zaragoza Catalán

Dirección Postal:

C.E.M. — Apartado 20
Benicarló (Castellón)

Edita:

Centro de Estudios
del Maestrazgo

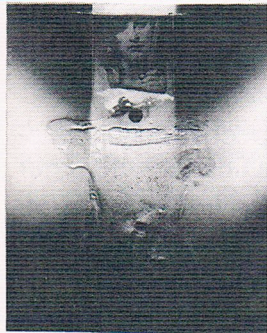
Jordi
DASSOY 0212 283-84
Sant Carles de la Ràpita

D.L.: CS. 283-84
ISBN 0212-3975

Sumario

	Pág.
— Els Estellers de València, mestres d'obres de les esglésies de Culla, Atzeneta i Albocàsser. J. Miralles i Porcar	7
— Felipe IV erige en villa el mas dels Estellers (1647). J. L. Constante Lluch	13
— Aproximació a la toponímia de Sant Mateu. M ^a Ll. Moliner i Forner	31
— Restauración del calvario de la villa de Salsadella. José Miralles, Pbro.	35
— La escalera del Papa Luna. J.B. Simó Castillo	39
— La diada de Sant Vicent Ferrer a Càlig. Aureli Querol i Anglés	45
— El eclipse de sol. J.A. Gómez Sanjuán	51
— El Pinxo de la Barçella. V. de Canet	61
— La ermita-capilla de Ntra. Sra. de los Angeles en La Jana. M. García Lison y A. Zaragoza Catalán	67
— Reportaje gráfico de la guerra civil en Vinaròs. J. Romeu Llorach	85
— El relleu hispano-romà d'els Tossalets (Les Coves de Vinromà). F. Arasa i Gil	89
— Notas de Redacción	95
— Bibliografía sobre el Maestrazgo	96

El C.E.M. no se hace responsable de las opiniones de sus colaboradores en los trabajos que publica, ni necesariamente tiene que identificarse con las mismas.

La Portada y su autor

FERNANDO PEIRO CORONADO nació en Alacuás (Valencia) en 1932, aunque reside en Benicarló desde su infancia. Analizar su obra artística a través del cuadro de la portada (*Génesis del hombre, permanente auscultación al viento*) es todo un reto; especialmente por la profundidad y el significado existente en lo que realiza. Su obra, de gran magnetismo poético y suaves veladuras, denota un profundo humanismo interior. La materia terrosa y arenosa, el collage real y espacial, las formas corpóreas y los horizontes intuidos en sus paisajes celestes, llenan de espejismos metafísicos sus cuadros por los que «vagabundea su espíritu entre nebulosas galaxias que todo lo llenan, quedando atrás el recuerdo».

EL RELLEU HISPANO-ROMÀ D'ELS TOSSALETES (LES COVES DE VINROMÀ)

FERRAN ARASA i GIL

Aparegut a principis de segle en abancalar el vessant sud del poblat ibèric existent en aquesta partida, on s'han trobat dues inscripcions ibèriques (1), fou trencat a maçades i aprofitat per a la construcció de la paret d'un bancal, on el vesqué D. Fletcher l'any 1976 (2), conservant-se actualment en un jardí del poble a l'aire lliure. Recullit per E. Llobregat en 1980, qui destaca les seues característiques tardanes (3), apareix també citat a la recent síntesi de L. Abad sobre l'arqueologia romana en El País Valencià, qui creu que pot ser l'extrem en forma de timpà d'un cipus funerari, fent-hi una descripció més acurada de la peça i destacant-ne també el seu caràcter tardà (4).

Es tracta d'un fragment corresponent a la part central del frontó d'un monument, possiblement un mausoleu de tipus temple (5). És de pedra calcària grisenca del terreny, essent les seues mides 57 cm. d'amplària, 50 cm. d'alçada i 32 cm. de grossària. La seua cara anterior apareix finament treballada, amb una sèrie de símbols en baix-relleu prou desgastats (fig. 1), mentre que la part de darrere només està desbastada. Els dos costats superiors estan decorats en la seua cara anterior per una motlura.

Per l'estat fragmentari de la peça només es conserven, parcialment retallades, la figura central i altra situada a la seua esquerra, però pot suposar-se l'existència d'una altra que ocuparia una posició simètrica i d'altres símbols d'inferior tamany als extrems que completarien la composició. A la part central, i situant l'eix de la composició, hi ha una corona de lloré (*laurea*) que amida uns 36 cm. d'al-

çada i té nugada al seu extrem inferior una ampla cinta, que es disposa simètricament als dos costats fent suaus plecs (*infulae*). A l'interior de la corona hi ha un bust que amida uns 24 cm. d'alçada, representant un personatge vestit amb toga i amb un cap de rostre imberbe i forma ovalada, amb pentinat en forma de casquet amb abundants rissos poc marcats; la línia de les celles sembla no tenir interrupció amb la del nas, fent una àmplia cavitat on hi són els ulls en forma d'ametla, per sota dels quals apareixen marcades unes profundes ulleres, possiblement representatives de l'edat del difunt, qualitat aquesta que no aconsegueixen manifestar la resta de trets del rostre. A la seua esquerra hi ha un altre bust que amida uns 32 cm. d'alçada, amb el cap cobert per un mantell (*pallium*), de rostre no tan arrodonit i una mica decantat cap a la figura central; els trets de la cara apareixen molt esborrats, particularment el nas i la boca, però poden distingir-se la continuïtat de la línia de les celles amb la del nas, els ulls en forma d'ametla i l'absència d'ulleres.

La peça podria pertànyer a un temple *in antis* amb pilastres. El perllongament dels dos costats superiors del triangle del frontó fins la seua intersecció amb l'inferior dóna una mida aproximada als 3 m., que correspondria a l'amplària màxima de la façana del monument. El frontó descansaria sobre la cornisa de l'entaulament, decorada amb la mateixa motlura que apareix als dos costats superiors del triangle, i per sota estaria el dintell, on figuraria la inscripció funerària amb el nom del difunt. Per sota s'alçaria la façana del monu-

ment, amb la porta d'entrada possiblement limitada per pilastres estriades. La resta de la construcció estaria formada per carreus, dels quals encara pot trobar-se algun per la zona. El teulat, amb coberta a dues aigües, estaria format per teules sobre un entramat de bigues de fusta.

El monument degué estar situat a la vora del camí d'accés a la vil·la, que devia arrancar de la propera Via Augusta, veritable eix de comunicacions de l'època a les nostres comarques, el pas de la qual per terres covargines tenim document per mitjà d'un fragment de mil·liari trobat a la vora d'El Pont de la Pedra Llarga, el topònim del qual evidencia la seua existència (6). La presència d'un monument funerari d'aquesta entitat no és estrany en aquesta zona, ja que no molt lluny, a Cabanes, hi ha un arc que possiblement tingués també aquesta mateixa funció (7), i a Castelló de la Plana coneixem una edícula de semblants característiques però de menor tamany (8); més al Sud, ja a les proximitats de la ciutat de *Saguntum*, hi han altres mausoleus a La Vall d'Uixó (9) i Almenara (10); també a La Iglesuela del Cid, ja en terres terolenques, degué haver un altre monument de semblants característiques (11).

L'interès de la peça, única al País Valencià per les seues característiques, està en els motius funeraris que hi apareixen representats. La corona amb una cinta nugada és un motiu prou corrent en aquest tipus de representacions, i la trobem, per exemple, al frontó d'un monument molt semblant d'*Emerita* (12). Amb aquest símbol representatiu de la victòria pretén manifestar-se el triomf sobre la mort (*corona vitae*). Per tal de personalitzar aquesta idea, el bust del difunt apareix representat al seu interior. La figura que apareix a la seua esquerra deu correspondre a una divinitat relacionada amb la mort. El fet que aaprega amb el cap cobert per un mantell fa pensar en la possibilitat que es tracte del geni de l'hivern (*hiems*), època de l'any en què sembla acabar-se la vida vegetal a la naturalesa i que s'associa sovint amb la mort (13). La representació del cicle de les quatre estacions és un motiu prou corrent als mosaics d'Hispania, on es coneixen uns quaranta casos (14), entre els que podem citar alguns d'*Emerita* (15), *Italica* (16) i *Corduba* (17). També apareix en alguns sarcòfags, com per exemple, a Hispania, els d'*Emporiae* (18) i *Barcino* (19), amb semblants atributs.

Aquesta figura pot correspondre també a una representació d'*Attis*, divinitat frígia que apareix sovint al repertori iconogràfic de l'art funerari romà (20). En el seu caràcter de déu de la vegetació se li associa a l'hivern, cosa per la qual en ocasions es confon la seua representació. La introducció del seu culte en Roma, amb el de *Cybeles*, el qual s'associa, fou primerenca, essent acceptat oficialment a la religiositat romana per l'emperador Claudi. La major part de les seues representacions no són signes de culte, sinó que apareixen en monuments funeraris com a deïtat protectora dels morts. La suggestiva personalitat d'*Attis* com a déu de la mort i la resurrecció explica que els romans l'acceptaren com a emblema d'eternitat, i vesqueren en ell una sort de geni protector de la mort. La seua figura va entrar a formar part del repertori iconogràfic habitual a l'art funerari romà, convertint-se en molts casos en un símbol —com la mateixa corona—, sense que la seua presència signifiqués sempre l'adhesió al culte místic en el seu sentit més profund (21).

El seu culte tingué una àmplia difusió a Hispania, especialment a les zones més romanitzades (22). Així tenim representacions seues a monuments funeraris en La Torre dels Escipions (Tarragona), de la primera meitat del segle I d. E. (23), i el mausoleu de Sofuentes (Saragossa), de la segona meitat d'aquest mateix segle (24). També, a la necròpolis de Carmona (Sevilla), en La Tumba de l'Elefant, hi ha un santuari amb representacions d'aquesta divinitat (25). La seua iconografia és prou variada, però a les representacions funeràries apareix tocat normalment amb barret frigi (*cucullus*) (26). Certa semblança amb la nostra figura presenta l'*Attis* funerari de *Barcino*, ja de la segona meitat dels segle III d. E. (27).

L'estat fragmentari de la peça, el desgast de la figura i la falta d'altres atributs més explícits fan insegura la seua identificació. Quant a la seua datació, la seua aparença tardana sembla que correspon a un cert caràcter groller propi de l'art provincià, més que a una veritable cronologia baix-imperial. Per altra banda, el context arqueològic que proporciona la vil·la d'Els Tossalets, sobre materials recollits en superfície, permet establir el període de la seua ocupació des d'època d'August fins a la segona meitat del segle III, fixant el moment més modern la presència de sigil·lata clara C, i estant absents altres tipus ceràmics caracte-

rístics del segle IV. Sembla que, com tants altres jaciments hispano-romans de les nostres comarques, també la vil·la d'Els Tossalts, possiblement propietat d'algun ric terratinent, es degué veure afectada pel fenomen de deshabitació que ocasiona la crisi de la segona meitat del segle III (28). Per aquestes raons, el mausoleu de què degué formar part aquest relleu deu datar-se a grans trets entre el moment d'apogeu d'aquestes vil·les, al segle II, i la primera meitat del segle III.

NOTES

(1) D. FLETCHER VALLS, «Nuevas inscripciones ibéricas en la región valenciana», *Archivo de prehistoria Levantina*, XIII, p. 107, Valencia, 1976, i A. OLIVER FOIX, «Epigrafía ibérica de la provincia de Castellón», *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 5, p. 278, Castellón, 1978.

(2) D. FLETCHER VALLS, «Nuevas inscripciones ibéricas en la región valenciana», citat, p. 107.

(3) E. LLOBREGAT CONESA, «El Alto Imperio (siglos I a III)», *Nuestra Historia*, II, p. 106, Valencia, 1980.

(4) L. ABAD CASAL, «La arqueología romana del País Valenciano: panorama y perspectivas», *I Jornadas de Arqueología de la Universidad de Alicante*, p. 39, Elche, 1983.

(5) L'atribució del relleu a aquest tipus de monument no és segura per l'estat fragmentari de la peça, i el fet que no s'hagen trobat altres fragments arquitectònics que podrien provar la seua existència. La seua hipotètica pertinença a l'extrem en forma de timpà d'un ara, assenyada per algun autor, no em sembla probable, ja que en eixe cas la seua forma deuria haver estat la d'una llosa rectangular amb disposició horitzontal, com ocorre a la inscripció de Borriol, un ara monumental, l'extrem de la qual, també amb forma de timpà i decorada amb relleus, és una peça feta a part que amida 78 cm. d'amplària, 60 cm. de llargària i 30 cm. d'alçada: J. J. SENENT IBÁÑEZ, «Hallazgo arqueológico en Borriol», *Archivo de Arte Valenciano*, V, n° 211, pp. 48-50, Valencia, 1919, i *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, I, pp. 5-7, Castellón, 1920. La poca grossària de la peça ací estudiada, així com l'evident desenvolupament cap als dos costats de les motlures superiors fins una amplària aproximada de 3 m., i el fet que la part de darrere només estiga desbastada, fan pensar que es tracta de la part central del frontó d'un monument amb forma de temple.

(6) A. J. CAVANILLES POLOP, *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Arquitectura, Población y Frutos del Reyno de Valencia*, I, pp. 68-69, Madrid, 1795: «En frente de las Cuevas había una piedra miliar con estas letras VC/

MLXX, que destruyeron los labradores para hacer piedras de amolar... (nota) — Algo alterada se veía la segunda letra de la última línea, y parecía L. Si tal fue en realidad, la inscripción marcaría 70 millas o 17 leguas desde Valencia hasta las Cuevas»; E. HÜBNER, *Corpus Inscriptionum Latinarum. Inscriptiones Hispaniae Latinae*, II, Berlín, 1867 — CIL II 4951, qui, seguint a P. Madoz, l'atribueix a Cabanes; D. FLETCHER i J. ALCÁCER, «Avance a una arqueología romana de la provincia de Castellón», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XXXII, p. 142, Castellón, 1956; M. TARRADELL, «Nuevo miliario de Chilches y notas sobre vías romanas y toponimia», *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, p. 92, Valencia, 1973, qui assenyala la confusió sobre la seua procedència; P. P. RIPOLLÈS ALEGRE, «Sinopsis de epigrafía latina castellonense», *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 3, p. 248, n° 58, Castellón, 1976, i J. G. MOROTE BARBERÀ, «El trazado de la Vía Augusta desde Tarracóne a Carthagine Spartaria. Una aproximación a su estudio», *Saguntum. Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, 14, p. 148, Valencia, 1979.

(7) L'únic estudi monogràfic en: G. ANDREU VALLS, «El arco romano de Cabanes. Notas para su estudio», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XXXI, pp. 149-164, Castellón, 1955, amb la bibliografia anterior. A. GARCIA Y BELLIDO, «Arcos honoríficos romanos en Hispania», *Colloquio Italo-Spagnolo sul tema Hispania Romana*, pp. 20-21, Roma, 1974, creu que degué servir de límit entre territoris de ciutats. Tot i que amb una estructura més senzilla, la seua semblança amb L'Arc de Berà (Tarragona) fa pensar en una datació al segle II. Tanmateix, L. ABAD CASAL, «La arqueología romana del País Valenciano: panorama y perspectivas», citat, p. 29, creu que pot datar-se a la primera meitat del segle I, potser a l'època d'August, per la seua semblança amb l'«arquitectura de la romanització».

(8) J. B. PORCAR RIPOLLÈS, «Construcción romana de la Senda de la Palla», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XVI, pp. 229-235, Castellón, 1935, i F. ARASA GIL, «Arqueología del terme municipal de Castelló de la Plana», *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 6, p. 147, fig. 15, Castellón, 1979.

(9) A. P. DE SABOYA Y VALCARCEL, «Inscripciones y antigüedades del Reino de Valencia», *Memorias de la Real Academia de la Historia*, VIII, pp. 97-98, Madrid, 1852.

(10) A. P. DE SABOYA Y VALCARCEL, «Inscripciones y antigüedades del Reino de Valencia», ciutat, pp. 17-20.

(11) F. ARASA I GIL, «El Morrón del Cid (La Iglesia del Cid, Teruel)», *Teruel*, n° 70, en premsa.

(12) J. F. RODRÍGUEZ NEILA i F. CHAVES

TRISTAN, «Un monumento funerario procedente de Emerita», *Habis*, 4, pp. 295-310, Sevilla, 1973.

(13) J. A. HILD, s.u. «Horae», en C. DAREMBERG, E. SAGLIO i E. POTTIER, *Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines*, III, 1, p. 253, Paris, 1900, amb referència a les fonts clàssiques i una relació dels estudis principals del segle XIX referents a la iconografia de l'hivern.

(14) J. M. BLÁZQUEZ MARTÍNEZ, «Mosáicos romanos de Córdoba, Jaén y Málaga», *Corpus de Mosáicos Romanos de España*, III, pp. 36,37, Madrid, 1981, amb bibliografia sobre alguns exemples hispànics i d'altres províncies de l'Imperi. El cicle de les estacions apareix majoritàriament en mosaics dels segles III-IV, però també en altres del segle II. El geni de l'hiver apareix representat normalment com una dona amb el cap cobert per un mantell i coronada per branques fines sense fulles.

(15) A. BLANCO FREIJEIRO, «Mosáicos Romanos de Mérida», *Corpus de Mosáicos Romanos de España*, I, p. 52, n° 65, làms. 98 i 108, Madrid, 1978.

(16) A. BLANCO FREIJEIRO, «Mosáicos romanos de Itálica (I)», *Corpus de Mosáicos Romanos de España*, II, p. 26, n° 1, làm. 7, e; p. 28, n° 3, làm. 13, i p. 44, n° 25, 3, làm. 51, Madrid, 1978.

(17) J. M. BLÁZQUEZ MARTÍNEZ, «Mosáicos romanos de Córdoba, Jaén y Málaga», citat, p. 24, n° 7, làm. 9, i p. 36, n° 19, làm. 22.

(18) A. GARCIA Y BELLIDO, *Esculturas romanas de España y Portugal*, pp. 267-274, figs. 218-219 i 223-225, Madrid, 1949, amb bibliografia anterior.

(19) I. RODÀ, «La iconografia de les estacions a Barcino. A propòsit d'un fragment de sarcòfag romà reutilitzat com a làpida de F. de Requesens», *Fauntia*, 1/1, p. 80, làm. 1, Barcelona, 1979.

(20) M. J. VERMASEREN, *Cybele and Attis. The myth and the Cult*, pp. 88-92, London, 1977, amb la llegenda d'*Attis*.

(21) M. BENDALA GALAN, «Las religiones místicas en la España Romana», *La Religión Romana en Hispania*, p. 288, Madrid, 1981.

(22) A. GARCIA Y BELLIDO, *Les religions orientales dans l'Espagne Romaine*, pp. 56-63, fig. 3, Leiden, 1967, amb una relació dels llocs on es documenta el culte a *Attis*.

(23) T. HAUSCHILD, S. MARINER i H. G. NIEMEYER, «Torre de los Escipiones. Ein römischer Grabturm bei Tarragona», *Madrider Mitteilungen*, 7, pp. 180-187, Heidelberg, 1966.

(24) G. FATÀS i M. A. MARTIN-BUENO, «Un mausoleo de época Imperial en Sofuentes (Zaragoza)», *Madrider Mitteilungen*, 18, pp. 257-261, Heidelberg, 1977.

(25) M. BENDALA GALAN, *La necrópolis romana de Carmona (Sevilla)*. I. Texto, p. 53 i ss., Sevilla, 1976.

(26) M. J. VERMASEREN, *Cybele and Attis. The Myth and the Cult*, citat, pp. 93-95, i H. G. NIEMEYER, «Torre de los Escipiones. Ein römischer Grabturm bei Tarragona», citat, pp. 180-187, amb una història de les seues representacions als monuments funeraris.

(27) A. BALIL, «Esculturas romanas de la Península Ibérica (II)», *Studia Archaeologica*, 54, pp. 18-19, n° 33, Valladolid, 1979, amb alguns paral·lels de la Gal·lia Narbonense.

(28) M. TARRADELL, «Prehistòria i Antiguitat», *Història del País Valencià*, I, p. 170, Barcelona, 1965, on es fa veure la incidència de la crisi al món rural, i E. LLOBREGAT CONESA, «La crisis del siglo III», *Nuestra Historia*, II, p. 127 i ss., València, 1980, on es fa una revisió de les manifestacions arqueològiques d'aquesta crisi.